

LAIKO APLINKYBĖS ŠALUTINIŲ SAKINIŲ PRIJUNGIMO PRIEMONĖS SENUOSIUOSE LIETUVIŲ KALBOS RAŠTUOSE

L. DROTVINAS

Laiko aplinkybės šalutiniai sakiniai senuosiuose lietuvių kalbos raštuose gali būti jungiami prijungiamaisiais jungtukais kad, kada, kaip, kuomet (kuometu), kol (kolei, pakolay, ikkolei...), iki (ik...), net, pirm neg (pirma neg, pirm neig...), neg.¹

Kai kurie šių jungtukų savo vartoseną skiriasi nuo analogiškųjų dabartinės lietuvių kalbos jungtukų, kai kurie dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje visai nevartojami². Be to, laiko konstrukcijose su kai kuriais šių jungtukų gali būti antrinės – sąlygos, priežasties, pažyminio – reikšmės.

1. Jungtukai kad, kada, kaip sudėtinėse laiko konstrukcijose paprastai vartojami kaip sinonimai. Tais atvejais šalutinis sakinys nusako pagrindinio sakinio veiksmo laiką. Pvz.:

Negu degie širdis musu muspi, kad išguldineio mumus rásztus vnt kielo? PS II 240. Er nedege schirdis musu musip, kada kalbeia su mumis ant kelio... BrP II 19. Jr nussidawe, kaip ghis tatai kalbeia nekuri moterischke isch pulko pakelusi balsa biloia iamui BrP I 292.

Tačiau kai kuriais atvejais šalutiniai sakiniai su jungtukais kad, kada, kaip gali turėti ir mišrias, laiko-priežasties, laiko-sąlygos reikšmes.

Laiko-priežasties reikšmė, be sakinių leksinės reikšmės, gali priklausyti nuo būtojo kartinio laiko formų, kuriomis reiškiami konkretūs veiksmai, arba nuo sujungiamųjų jungtukų ir, o, bet, kurie, būdami prieš prijungiamuosius jungtukus kaip, kad, kada, rodo visos sudėtinės konstrukcijos loginį priežastingumo ryšį su ankstesniu kontekstu. Pvz.:

Tureya wienas nuominikas du skoliniku... O kaip anis netureia kuo vszmokieti padowanoia abiem EE 170. Kiek tukstancziu szmoniu Diewas isch newalios Egipto

¹ Apie laiko aplinkybės šalutinių sakinių prijungiamuosius jungtukus kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos raštuose ir tarmėse žr. *Hermann E. Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze*, Jena, 1912.

Jungiamieji žodžiai nuo jungtukų šiame darbe neskiriami: trumpumo ir patogumo dėlei jie vadinami jungtukais.

Senųjų raštų grafika šiame darbe yra suvienodinta ir suprastinta: suvienodinti šriftai ir nevartojami kai kurie diakritiški ženklai (taškai ir kirčiai ant priebalsių, apostrofai...). Tačiau jungtukų grafika pateikiama su maksimaliu tikslumu.

² Pagrindinis dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos laiko jungtukas kai dažniau vartoti pradamas tik XIX a. gale, o iki tol jis beveik nepasitaiko. Plg. retą konstrukciją su jungtuku kai iš XIX a. vidurio raštų:

Kaj Senelis geraj juos prispire ir pradeje priwedžiot, taj tris ir prisipažina da po užsakima gerus arielka SZ I 20.

ischgelbeia bet kada anis iam usz tatai nedekawoia, wissi tureia ant kaelio prapulti... BrP II 391. Jr kad' ei Wieszpatis niéko notsáke, tad' láidos ape įstooimá Wieszpatis mókityniųp ir száukia páskui uos DP 114. O kad to wárdá szwentá nei iszkaľbet mes gálim, nei iokiá dayktá giáro be wieroš padárit negálim, tádá iau noprosná nodieia musu... MP 208(2). ...girdeiom Kristu... Bethleheme gimusi ir kaip kita koki prasta Berneli wistiklosna inwistita ir Edzosu paguldita, kada kitos geresnes wietos padwaroie netureia BrP I 70.

Laiko-salygos reikšmė konstrukcijose su jungtukais kad, kada, kaip gali būti keliais atvejais, – kai veiksmai yra abstraktūs, apibendrinantys, kai tariniai reiškiami būsimąjo laiko ar tariamosios nuosakos formomis arba kai pagrindinis sakinytis turi tiesioginio arba retorinio klausimo formą³.

Sudėtinių konstrukcijų su laiko-salygos reikšme pavyzdžiai, kur pagrindinis sakinytis turi klausimo formą:

Jr kaip ghie nebus tingineis tame, kad tu pats miegsi ir tyli E 7. ...kamgi tu Chrikschtighi, kada tu ne essi Christus nei Helioschius, nei Prarakas? EE 15.

Daugiareikšmiškumo atvejais konstrukcijose su jungtukais kad, kada laiko aplinkybės reikšmę gali pabrėžti atliepiamieji žodžiai tad, tada. Pvz.:

Weizdékig, iog kad uos kláuse apé žmonių iszmánimá, ir sententias apé sawé, tad iam' wissi Apástalai atsáke. Bęť' kad wissús pakláuse, tad Pętras... vž wissús atsake... DP 467. A kada Petras to ussiginimo gailieosi ir nussiwerke, tadda Kristus iam ta grieka atleida BrP II 35.

Pastebėtina, kad atliepiamieji žodžiai tad, tada senųjų raštų kalboje gali eiti ir su prijungiamaisiais jungtukais šalutiniame sakinyje, kas rodo tam tikrą prijungiamųjų priemonių vartojimo nenuoseklumą ir nepakankamumą. Pvz.:

Kad tada randas priescharimai alba prieschkalbas kokios apie moxla, tad žodis Diewa jra sudcza... MT 102. Kad tada metas waysiamus prysiartino, nusiunte tarnus sawo hukinikump atrynkt waysius sawo ChB 46. Kad tada nuzęgie nog kaľna, daug puľku ejo paskuy ghi ChB 17. Kadá tad móťina sunų Zebedéuszo prięio... paklause ia Jėsus: Ko nóri? DP 483. Kaip tada ateija Joseph Broliúmp sawa, ischwilka anis iem io Sermega, sermega marga BrB I Mkn XXXVII. Kaip tada buwo diena užgimimo Herodo, Dukté Herodiados szokinėjo widuj' jů: ir pamęgo jé Herodas NT 25.

Be to, laiko aplinkybės šalutinis sakinytis gali būti jungiamas dviem jungtukais – kaip kada, kaip kad. Tais atvejais konstrukcija gali turėti ir palyginimo reikšmės atspalvį, priklausantį nuo jungtuko kaip. Pvz.:

Kaip kad a baszniczos tarnai ne gerai moka szmones, tada szmoneles schaukesi Diewop, iam tatai skunsdamies BrP II 323. Kartais szmogus priesz szmogu sussigrieschij, kaip kada, waikas Tiewa ir Motina negarbin, kits kita uszmusch, kekschauia, wagia, meloij, swetimo daikto geidz BrP II 290. Jr dabokis iog kęťwiaripas ęst gimdimas aľzio. Pirmas buo nei ižg wirowi nei ižg motęriszkes. Kaip kad Wieszpatis Diėwas padare iž žiames pirmaų žmogų. Antras buo ižg wirowi bę motęriszkes, kaip kad Diėwas padare motęriszkę ižg szono wirowi be mieganczio DP 502.

³ Apie sąlygos-laiko reikšmę sudėtinėse konstrukcijose žr. str. „Apie kai kurių sąlygos konstrukcijų daugiareikšmiškumą lietuvių kalboje“. – Lietuvos TSR MA Darbai, SA, t. 1(10), 1961, p. 168 – 171.

2. Konstrukcijos su jungtukais kad, kada gali turėti laiko-pažyminio reikšmę, kai šalutinis sakiny s aiškina laiko reikšmės daiktavardžius pagrindiniame sakinyje.

Sakysime, senųjų raštų kalboje šalutinis sakiny gana dažnai aiškina žodžių junginį anuo metu; tais atvejais šalutinis sakiny su jungtuku kad(kada) atsako į dvejopą klausimą, – kada? ir kuriuo metu?

Anuo metu: kad nužęge Jesus nuog káno, sėke ii dides minios DP 73. Anuo metu: kad Jesus iženge laiwen, eio pasku̇ ii mókitinei io DP 78. Anuo metu: Thamoszius wienas ižg dwílikos, kuris wadinamas búwo dwinas, ne búwo su ieis, kad atėio Jėsus DP 401.

Analogiška sintaksinė reikšmė esti ir tada, kai šalutinis sakiny aiškina žodžių junginį tuo metu:

Bet tassai pakvietimas musu pradeiosi thū metu, kada pats Diewo Sunus biloio Apaschtalams sawa... BrP II 215. Kayp tuo du grudu rodžia sawo galiby, tuometu, kad iuos kas sutrina aba sumała PS I 310. Rėgis tatái kaip butų tikėssi ižg priėtikinio, iog W. Christus tū mėtų miėstop eio, kad tų numirelį láidotu nėsze DP 335.

Kaip matome, žodžių junginys tuo metu labai artimas atliepiamajam žodžiui tuomet. Tam tikra pažyminio reikšmė mūsų apžvelgtuose pavyzdžiuose gali būti aiškinama tuo, kad tuo metu eina prieš prijungiamuosius jungtukus ir tuo būdu akcentuoja pažyminio reikšmę. Tuo tarpu laiko konstrukcijose, kuriose žodžių junginys tuo metu esti po prijungiamojo jungtuko, antruoju einančio pagrindinio sakinio pradžioje, pažyminio reikšmės gali ir nebūti, nes tuo metu čia atlieka laiko aplinkybės atliepiamojo žodžio funkciją, kaip ir atliepiamasis žodis t u o m e t . Pvz.:

Kad weiey ir wilnios mariu baysiey vnt eldiios vžpuldineia: tuo metu reykia Wieszpacies budint... PS I 278. Kad Diewás užuweria skálsia ranką sawą o átemęs gearás gadines perlaydžia bádą tuometu numanom kás tay irá! Su 168 – 169.

Palyginkime laiko konstrukcijas su atliepiamuoju žodžiu tuomet:

Tuszi namay dušios tuomet, kad iuose ne giwena Diewas... PS II 73. Jdánt ant Syoná tiegi ghi garbintu, Yr io Jerusaley macy ižpažintu: Tuo met kada wisi žmones kožná stoná, Bus surinktos draugien ánt slūžbos to Pona KnN 88.

3. Senųjų raštų laiko aplinkybės šalutiniams sakiniams jungti kartais vartojamas jungtukas kuomet, kuris yra susidaręs panašiai kaip ir jo atliepiamasis žodis tuomet: tuo metu – tuomet; kuo metu – kuomet. Negausūs senųjų raštų pavyzdžiai rodo, kad jungtukai kuo metu ir kuomet vartojami kaip sinonimai. Vieno ar kito jungtuko pavartojimo motyvus išvelgti sunku; beveik nežymūs ir atributyviniai santykiai konstrukcijose su jungtuku kuo metu (jei manytume, kad kuo metu = kuriuo metu).

Skirtumo tarp jungtuko kuo metu ir jungtuko kuomet nepadedá atskleisti né originalai; sakysime, palyginę Širvydo „Punktų“ pavyzdžius, lenkų kalboje gauname visai nelauktus atitikmenis: kuo metu – kiedy, kuomet – ktorego czasu. Pvz.:

Tuo miegu miegut žmogu, negal vžset neprietelus kukalu, tay ira priwst vnt kokio nusideimo. Nes negal žmogus nusidet nieku budu, kuo metu nežino ape sawi ir nieko ne numano, bet ira maža kayp ne numiris. PS I 283. Tym snė gdy człowiek spi nie može pošiáć nieprzyiaćiel kákolou, to iest náwiesć na iáki grzech. Bo nie može człowiek zgrzeszyć żadnym sposobė kiedy niewie o sobie, y niczego nierozumie, ale iest mało nie iako wmarly.

Tasay darbas kuri dirba zmones winičioy kaftas ira Diewuy del kitu titulu atpirkimo, ažułaykimo, žadeimo vnt kriksztimo, kuomet žadeiom iam tarnaut welino atsižadeii ir darbu io wisu PS I 323. Ta robota, ktorą robią ludźie w winnicy powinna iest Bogu dlá innych tytulow odkupienu, zachowánia, obietnice na krzćie, ktorego czásu obiecálismy mu służyć, czárta się odrzekszy y spraw iego wszytkich.

Laiko aplinkybės reikšmė konstrukcijose su jungtukais kuo metu, kuomet senųjų raštų kalboje paprastai pabrėžiama papildomai kitomis laiko aplinkybės reiškimo priemonėmis, – laiko jungtukais, atliepiamaisiais žodžiais arba kai kuriais laiko prieviksiams. Pvz.:

Kumetu reik Baszniczon eiti, eit szmones karczamona, kumetu pareitisi imti Diewo kuna bei kraughi, szmones prisiger. Kumetu reiktu atleidima grieku spawiedije ischkoti, szmones iuo gilliaus ing griekus isklampin. Kadda reik melstissi Diewa, tad szmones durnieghi, keik, ir pakalb pati Diewa BrP I 311. Wiel prili ginta jra Karalista Dangaus tynklui, jmestamuoiem mariosna, kuruo wissokias weisles szuwū gauna. O kumetu pilnas jra, tada ischwelka ant kraschta, ir sedesi ischrenka gerąses induosna, a piktases meta schalin EE 195. ...tadda duok man kantrumą, idant su roma dwasse kentėčiau, ir nodeją sáwą ant tawes guldyčia, laukdamas palengwinima ir pasweikinima, kumettu tu norėsi man pasiroditi su wissagalincze táwa pagálba KIM 174. Kumetu potam atais ana Dwassia Teisibes, ta wes yus ing teisibe wissoke EE 77 – 78. Kumet kitrastim ir narsu Szėtonas Kibbi kriksčionis, wėikej atsuncz Ponas Angėlus, ir per tus kiekwieną waiką Sáva išlaika KIG 155. Jr Danielus duobeiá, Kuomet terp lawu sedeia, Ne wźmirszo Ponas... KnN 199.

4. Kai šalutinio sakinio veiksmas įvyksta prieš pagrindinio sakinio veiksmą, tai, be atitinkamų tarinių formų, dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje šalutiniai sakiniai gali būti jungiami specialiais sudėtiniais ir paprastaisiais jungtukais kai tik (tiktai), vos tik, wos, tik, ligi tik, ligi⁴. Senuosiuose lietuvių kalbos raštuose minėtajam veiksmų laiko santykiui reikšti specialiųjų laiko jungtukų esama žymiai mažiau ir vartojami jie rečiau, negu dabartinėje lietuvių kalboje.

Sakysime, senųjų raštų laiko konstrukcijose, kai šalutinio sakinio veiksmas įvyksta prieš pagrindinio sakinio veiksmą, gali būti vartojami sudėtiniai jungtukai kad tiktai, kaip tiktai:

Teipáieg ir nų kiekwieną sėrgantūi duszia krikszczionies žmógaus, per Sakramėntą gaitiimo S. nórint minioiė paswėiksta, kad tiektái palitės rubo W. Christaus, tai ęst, kad tiektái kunigui persirgusią sáwą sielą, su gėdeimó ir báime klūpodamas slaptę paródzia DP 369. Jog ghis niekád wierniemus sáwo ne wžutrugdowo ant pádeimo iu o isztraugdawo iuos ižkožna nupuolio ir suspaudima iu kad tiktay szuktereio iop, o nusibego szwentosp deiwistesp io... MP 187(1). Káip

⁴ Žr. str. Apie dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos laiko konstrukcijas. – Lietuvos TSR MA Darbai, SA, t. 1(12), 1962, p. 257.

Jungtukai kai tik, vos tik, tik, ligi tik, ligi plačiau vartojami yra tik nuo XIX a. pabai gos grožinėje lietuvių literatūroje, o jungtukas wos pasitaiko jau ir XIX a. pradžioje. Laiko konstrukcijų su jungtuku wos pavyzdžiai iš XIX a. raštų:

Wos prisiartina pri Jona abudu Seniukay, wieto pasisweykinima akis iszpletę wálanda wiens antram žiuriejos Rp 218-219. Woz Abroms Wojna wiskups pakietina musą szali aplejsti: wisi tarsi wienu básu suszuka, jog kunegs Giejszus Eliaszewicze tur buti jo ipiediniu ŽW I 146. Woz S. Pelikus pasijudina, wisi gielžinej nukrita... ŽSZ 206.

tiktay szukteresi iop nupuoliá sáwo, niekád ne bus aplaisti prászimay tawo... MP 244(2). Kaip tiktai mės užgemam, Tùj' y wargus ybredam... KLG 546. ... juk man mano griekai bus tùj' atleisti, kaip tiktai prieg parenda ateisu... KIM 165.

Kaip matome, veiksmy laiko nuoseklumas gali būti dar pabrėžiamas ir atliepiamuoju žodžiu tuoj. Šis atliepiamasis žodis gali eiti prieš jungtuką kaip (prepoziciškame pagrindiniame sakinyje); tuo būdu susidaro tarsi sudėtinis jungtukas tuojau kaip. Pvz.:

Jr labáí duona yr ir bus duona tûiáu kaip ią ižkepa, nórint ią wálgitú, nórint ne wálgitú. Téípaieg szitas Sakraméntas tûiéu, kaip paszwencze ij, iau ést kúnu Diéwo nórint ij ne tuoieú wálgó DP 266. Jr diena paskutinę tûiaus kaip paródissis Wieszpatis Christus Maiestoté sawamé, tad wissi szwentiéii ir iszriktiéii io suriškis iop DP 375. Néssą lóbiei, kólei uos turi tad erszkeczeis yra... bét tûiéu kaip' uos padéssi rákosę élgetų žmonių, tad tûieus róžemis ir žiedáis tampa... DP 101. Kłausikig kas toléus tai žmónai tikos, nes tûiaus kaip rúbo W. palitéios tûiau iždžiúwo ir palaube wersme anó kráuiu ios, ir paiuto ant kúno sáwo, iog búwo paswéikintą nuog anós smárkios ligós sawós DP 370.

Kaip matome, veiksmy laiko nuoseklumo reikšmė gali būti pakartotinai pabrėžiama ir pagrindiniame sakinyje atliepiamuoju žodžiu tuojau.

Veiksmy laiko nuoseklumas gali būti ir tada, kai šalutinis sakinyje jungiamas paprastaisiais jungtukais kaip, kad, kada, o pagrindiniame sakinyje esti atliepiamasis žodis tuojau. Plg.:

kaip busim pawarge io turrim saugotissi, ieib mus Welinas ing grieka koki ne iwestu, nesa kaip szmogus pawirst ubagu, toiaus Welinas ghi gundins, idant woktu, kaip szmogus apsirgs, toiau Welinas gatawas, Jdant szmogus negalins, sziniu pagalbos tikotu, Diewa pametes BrP I 271. Kad' asz liepiáu iiémus bluznit, prisiegot, swētimmoteráut... tuoiaus tátai wissa padäre DP 16. Kad žodžia D. klausa tuoy jems ant mišlies turtas lóbio, skrinios, áruoday áteyti... Su 148. O kad a tai wieszpats isztare, tûjáus nųg jo atstójo raupsai, ir buwo apčijstitas NT 59.

Tuo būdu, kai šalutinio sakinio veiksmas įvyksta prieš pagrindinio sakinio veiksmą, senųjų lietuvių kalbos raštų laiko konstrukcijose gali būti vartojami specialieji sudėtiniai jungtukai kad tiktai, kaip tiktai, tuojau kaip.

5. Gausiai vartojami senųjų lietuvių kalbos raštų laiko konstrukcijose įvairūs laiko ribos jungtukai, kurie kartu su atitinkamomis veiksmožodžio formomis rodo pagrindinio sakinio veiksmo baigtį, jo trukmės ribą. Senuosiuose raštuose gali būti šių jungtukų įvairūs grafiški variantai – kol, kolay, kolei, pakoláy, ikkolay, ik, iki, ikkol⁵... Visi šie jungtukai yra vartojami kaip absoliutūs si-

⁵ Dabartinės lietuvių kalbos laiko ribos jungtukas ligi pradedamas vartoti XIX a. pradžioje ir tai dažniau tik drauge su kitu ribos jungtuku kol ir atliepiamaisiais žodžiais (lig tol); pvz.:

... ir dieł to meszka tuo iszmokita apstioie: ir ne eys tolaus lig tol; lig kol naykinant namus sawa nensuneszit tiek dowenu, kiek nories mieszkinkay Rp 66. Krupnikas isz awižu arba miežiū to ligo už wys gieresnis ira walgis, kuriu duoti reykie lig tol, lig kol žiwatauti neparstos Rp 141.

Šio laikotarpio raštuose jungtuko ligi kol vartoseną dar nėra nusistovėjusi: be laiko ribos reikšmės, juo gali būti reiškiami ir tokie veiksmy laiko santykiai, kai pagrindinio sakinio veiksmas vyksta prieš šalutinio sakinio veiksmą; plg.:

Bet lig kol atsakisi pakłausik pirmesney kalbos mana Rp 107. Bet pirmesney lig kol to iszmokset, gieray buotum kad žinotumet kayp reyk baltinti drobe ir siulus Rp 182.

nonimai. Kai kurie jų turi savo atliepiamuosius žodžius, – kol – tol, kolei – tolei, ik kolei – iki tolei, pakolei – patolei; pvz.:

Tas ugne ir karrais Garbės geidž su turtais, Nei kankinams tol' yra, Kol ant jo mirruso Wissu pasotinto Užkastos zėmes byra KIG 516. Nesa kolei aniemus wissi daiktai gerai sekasi, tolei anis wiera Szidu sekdami Diewu, tikeia... BrP I 322-323. Bet tēnai iau ne wieno pādusio ner. Nes ik'kołai Diewas Diėwu, ik' tółai ánš turi būt pažuditais: ir ik'kołai bus Diewas gīwas, ik'tółai ánš mirs DP 354. ... kursay tur but átsiustás káyp butu tares: patołay pateks karalitea, per lázdą pažimeta, pákołay áteys Krystus Su 15.

Laiko ribos jungtukai senuosiuose raštuose yra vartojami panašiai kaip ir dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje, išskyrus ribos jungtuką net, kuris dabartinėje lietuvių kalboje žinomas tik kaip stiprinamoji dalelytė.⁶

Tam tikra stiprinamosios dalelytės net prasme žodis net gali būti vartojamas ir senuosiuose raštuose. Pastebėtina, kad dalelytė net senuosiuose raštuose, atrodo, atlieka tas pačias funkcijas, kaip ir jos lenkiškasis ekvivalentas jungtukas aż. Palyginkime Daukšos Postilėje pavartotą žodį net stiprinamosios dalelytės funkcijoje su jos ekvivalentu lenkiškajame originale: net ik – aż do.

Ant to kitas anuo mėtū wėikalas būwo Bážnjczioie pirmgimeie o kitas yra nu kad iau Bažnīczia nupláto, nēt' ik krasztámus pasaulo DP 378. Nád to insza ná on czás spráwá byłá w Kościele pierworodnym, á insza iest teraz, gdy się już Kościół rozszerzył a aż do gránic świátá WP 374. Nėsą tóii malóne ir tóii galibe plusta nuog Christaus kaip brągusis aliėius nuog gałwós nužėgia ing bárždą, ir ant rúbo, net' ik' stėrbłai io, káip Dówidás biło DP 370. Abowiem tá láská y tá moc splywa od Chrystusá, iáko drogi oleiek z głowy stėpuie ná brodę, y ná szátę aż do podolká iey iáko Dawid mowi WP 364.

Be to, žodis net senuosiuose raštuose neretai atlieka ir priešnamojo jungtuko bet funkciją. Pvz.:

A Samdinikas bijos pats, wilka nebaida, net awis prostoies beg BrP II 59. anis newieno wargo neischwjs, net wissi daiktai iemus gerai passiwes, ir turres wissosu daiktosu gera palaima BrP II 129. Ir newienas neuszenge ant dangaus, net tassai kursai nuoszenge isch Dangaus, Sunus szmogaus kursai jra dangui EE 90. Niekas neim giwata mana, nuog manes, net asch ana pats isch sawes duomi, man walia ira ana duoti ir wel imti BrP I 256. Tuogi anassai namopri pareiėns, nedrens Tiewui po akim eiti, Net isch tolo stowedams atsprascha BrP II 225.

Plg. laiko konstrukcijas, kuriose žodis net atlieka laiko ribos jungtuko funkciją, pabrėžiamą laiko aplinkybės atliepiamaisiais žodžiais arba aiškiai ir iš pačių sakinių prasmės:

(1) Kuris tarp iųšų žmuo, kuris tur szimtą awių: o iei pražutų wiena ižg awių, ar né paliėkt dėwinių dėsžimtų ir dėwi ių girioi, ir eit anosp kuri būwo pražuwus, ik tółai, nēt atrás ią DP 279. (2) Kaip padáre Augustinas S. kuris būdamas iszwėstás nuog Manichėuszų, ne isžėio nuog ių ik tółai, nēt' kitūr tikrėsnę baznīczią Christaus iszwido arbá nuweizdėio DP 444. Ó tomet, net buwo diena, graudeno Powilas jos wisus: idand imtu pena, ir tare ChB 233. Pryliginta ira dangaus karalite ruksztii kurią Moteriszkie emus, uzrugino tryjose mierose miltu, net uzrugto wisa ChB 30. sedėkit cze, net nuėjės pasimelsu ten NT 51⁷.

⁶ Plg. kai kurias kitas net reikšmes V. Urbučio recenzijoje apie O. N. Trubačiovo str. Заметки по литовской этимологии. – Baltistica, II(1), 1966, p. 105–106.

⁷ Plg. laiko ribos reišikimo priemonės laiko konstrukcijose iš Daukšos Postilės pateiktųjų pavyzdžių lenkiškuose atitikmenyse: (1) Ktory z was człowiek, máiąc sto owiec: á stráćiwszy iednę z nich, izali nie zostáwuię dziewiąćdziesiąt y dziewięćci ná puszczy, á idzie zá oną co zginėłá, aż ią naydzie? WP 277. (2) Jáko wczynił Augustyn ś. ktory bėdąc zwiedzion od Mánicheuszow, nie drzewiey od nich wyszedł, aż indzie pewnieyszy kościół Chrystusow wpatrzył WP 441.

6. Kai pagrindinio sakinio veiksmas vyksta prieš šalutinio sakinio veiksmą, tai šiam veiksmų laiko santykiui reikšti senuosiuose raštuose yra vartojami specialūs laiko jungtukai pirm neg, neg, net pirm (ir įvairūs jų grafiški variantai). Šie jungtukai nėra vartojami visiškai nuosekliai. Tai gali akivaizdžiai pailiustruoti šie pavyzdžiai, kuriuose tas pats veiksmų laiko santykis įvairiuose paminkluose (arba net ir tame pačiame paminkle) yra reiškiamas įvairiomis prijungimo priemonėmis:

Uztiesa, uztiesa kalbu tau, nepragis gaydis, net tris kartus uzsiginsi manęs ChB 174. ...asch taw sakau Petrai, gaidis sche diena ne pragjs, net kada busi tris kartus ussigines, iog manes ne paszistai BrP I 364. Vžtięšą sakáu taw Pêtre iog szia nakti, neg gaidis du kartú pragis, tris kartus manęs vžgissies DP 148. Ischtiesos sakau taw, iog schę nakti neig gaidis du kartu pragys, tris kartus manęs vssigysi EE 196. ...kaip iem sake, pirm neng gaidys du kartu giedos, vssigisi manęs trys kartus... EE 204. Pirm neyg gaydis pragies, tris kartus uzsiginsi manes ChB 57. ...sche nakti, pirm nei gaidis du kartu giedos, tu mane tris kartus ussiginsi BrP I 365. Pirm ne kaip gaidijs pragijs, tris kartus ussigisi manęs NT 53.

Kaip matome, šis veiksmų laiko santykis, kada pagrindinio sakinio veiksmas vyksta prieš šalutinio sakinio veiksmą, senuosiuose raštuose gali būti reiškiamas ir ribos jungtuku net. Šis ribos jungtukas gali būti ir sudėtiniame jungtuke net pirm:

(1) Ne gáli nēkas jēit ing namús silingo, ir atimt túrto io, nēt' pirm' pērgales ir surisz siligaij... DP 120. (2) Tatáig bus mūsú diená Welikų. Bet iosp pērgabēntis ne gálime, nēt, pirm pries didėii pētnicze, tai yra diená krizeus DP 213. (3) Bēt pirm tur būt pādaras, ir pāskui to kałba. Nēs ne wiēna kałbá sákitoio nest naudiga, bīlo Theophilactus, nēt' pirm' mōkitoies parōdissis darītoiu DP 191⁸.

Šių sudėtinių jungtukų pagrindinis komponentas yra pirm (pirma, pirmiau), rodąs, kad pagrindinio sakinio veiksmas vyksta anksčiau už šalutinio sakinio veiksmą. Pastebėtina, kad šių jungtukų vartosenos nenuoseklumą rodo ir tai, jog komponentas pirm gali būti ir pagrindiniame sakinyje, o antrasis komponentas neg, tarsi pirmojo koreliatas – šalutiniame. Pvz.:

(1) Motėriske pirm sopulus kęst musiia, neğ ižg vžgimusio bernėlo džeugsmas pradėstis. Grūdas kwieczio pirm túr numirt, neğ iždigs ir waisių atnėsz DP 213. (2) O Jeruzalem Jeruzalem miela, ar čionay táwe vžumirszt turečia weykiaus idant deszine mánogi, vžumirsztu žayslá pátoprásta, pirm te pridžiuk liezuwis gomuriopi, neg asz turečia táwęs vžumirszti PK 98. (3) Juozápás kursay Poną wisada sekioia, grábe sawam iszdeia nesang gi mileia, o neg io szwentą kuną grábana indeio, pirmiaus mieli prietelus mostimis patepe PK 162⁹.

⁸ Senųjų lietuvių kalbos raštų pavyzdžių palyginimai su jų atitikmenimis lenkų kalboje rodo, kad jungtukai net, net pirm, pirm neg yra sudaryti originalų kalbos įtakoje: net – až, net pirm – až pierwey, pirm neg – pierwey niž (nižli, nižby). Sakysime, Daukšos Postilės kalboje vartojamas sudėtinis jungtukas net pirm yra lenkiškojo až pierwey kopija; palyginkime anksčiau pateiktųjų lietuviškųjų pavyzdžių su jungtuku net pirm atitikmenis lenkų kalboje: (1) Nie może nikt wnieść do domu mocarzowego, y pobrać iego, aż pierwey zwycięży y zwiąże moczará... WP 122. (2) Toć będzie nász dzień Wielkonocny. Lecz do niego przeniesć się nie możemy, aź pierwey wprzedzi wielki Piątek, to iest dzień krzyżowy WP 213. (3) Bo żadna mowá Káznodzieie nie iest skuteczna, mowi Theophiláktus, aż się pierwey zczyćiel okaże czynicielem WP 193.

⁹ Kad nesusidarytų įspūdis, jog senųjų religinių raštų vertėjai visur laikėsi pažodinio vertimo, palyginkime ir šių pavyzdžių atitikmenis lenkų kalboje: (1) Niewiastá pierwey boleści ćierpieć musi, niželi z národzzonego dziećiatká wesele poczuie. Ziárno pszeniczne pierwey wmrzeć musi, niželi

Baigiant šio porūšio laiko jungtukų apžvalgą, reikia pasakyti, kad, nepaisant šių jungtukų vartosenos nenuoseklumų, dažniau už kitus yra vartojamas jungtukas pirm neg(negi, neig, nei...). Pavyzdžiai:

Ant to tikėios, idánt Christus numirusio atgđidit ne galėttų, ir todrđnag skubinos, idánt ij namuosn' atwęstų, pirm' neđ io sunųs numirtų DP 357. Apláydžiu tuo cęsu tuos, kurie mergiáles sáwo, pirm negi literá prádęst pážint, mokia siuti, giesmiu iřtu ir biariui be iszpikimá giedot MP 63 (2). Biloia iopi Karalischkis Wieschpatie, atiek pirm neig nuomirs waikas mana EE 129-130. Schitai ischtiesos labai linksmas daikts ira, iog girdim pati Kristu Diewa, delei sawu klausitoiu rupinnantissi, pirm nei anis patis sawa ischalkima skundzassi BrP I 313.

Kaip ankstesniuose lietuvių kalbos paminkluose, taip ir XIX a. raštuose jungtukai pirm neg, pirma negu... yra vartojami nenuosekliai, įvairiuose raštuose – įvairūs šių jungtukų variantai; pvz.:

Nusymanikiet patis: ar girda kas isz junsu arkli susziłusi pirmesney neg prakaytay nuog jo nudziust ir biszki po suszilima neatsiilsies? Rp 139. Samuelys buwa užsakes idant jo par septines dinas lauktu yr nemusztuse su nepriteleys pirm, neg jys atejes, afiera Diewuy padaritu SI 37. Džiaugus Wiskupas iszgirde kad Anikszczosie ir kitose aplinkų parapijose žmones paklause kunigielu balsa pirmiau neko wiriausis Piemuo juos parsergeje, džiaugies ir žmones iszpildien wala sawa Tiewa pirmiau, neko ape taj gromata atlajde SZ III 27. Atsakie Wieszpats, regiejau tawi po pigas medziu besiedenci pirmiaus nekajp Pilips tawi pawadina ŽSZ 219.

Įvairūs šių jungtukų variantai yra vartojami taip pat ir XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios raštuose (sakysime „Aušroje“, Basanavičiaus, Pietario, Višinskio, Kapsuko raštuose); plg.:

Asz neasmi girtúklis... taigi man nėra isz ko iszsbilavėti pirm ne kad perskaiticziau pagražintá gromatá A 250. ... bet po didės daugibės patirimu, kad ta prietelistė netikra ira ir su pasibaisėtinu gomuriu, tikojančiu mu prariti, pirmiaus negu kiti atviri neprieteliai tą padaritu, musu jausmai truputį atszalo A 186. Jiedvi tarė: „taigi tris kartus šį rakta' apsuok', pirm neg' tas gaidys pragys...“ Bs 161. Pirma nei atvažiavo Arminas suspėjo praslinkti suviršium ciela sąvaitė Pt I 93. Laukiam, ką dėdė atsakys db („Darbininkų Balsui“) – norime čia pamatyti pirm, negu pasirodys Vš 576. Varkala sykį išėjo iš eilės pirma, negu buvo išėjęs viršininkas...VK 61.

Pastebėtina, kad šios rūšies jungtukai lietuvių grožinėje literatūroje neįsivirtino. Dabartinėje lietuvių kalboje gali būti vartojamos kitos šio veiksmų laiko santykių reiškimo priemonės, – anksčiau, negu, greičiau, negu (žr. J. Balkevičius, Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė, V., 1963, p. 351).

Plg. retus jungtukų pirm negu, pirma nei... vartojimo atvejus dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje:

Pirm negu mylimoji nusileido į pasiilgusį glėbį, smarki Perkūno vilyčia pervėrė jauną širdį SN 56. Bet dar išsiderėjo, kad pirmiau, negu paims jo vėlę, velnias turės tris darbus atlikti, kuriuos jam Mikas pavės SN 255. Ar žmonijos neištiks Hirosimos ir Nagasakio likimas pirmiau, negu ji spės įgyvendinti savo svajones? Gr 8. Pirma mano ant delno plaukai išdigs, nei tu iš jo gausi (Rudamina) LKŽ 268.

Tuo būdu, laiko aplinkybės šalutinių sakinių jungtukai senuosiuose lietuvių kalbos raštuose gali reikšti kai kuriuos šalutinio ir pagrindinio sakinių veiksmų laiko santykius, būtent: 1) kai šalutinio sakinio veiksmas įvyksta anksčiau už pagrindinio sakinio veiksmą, gali būti vartojami kartais specialūs sudėtiniai jung-

wyroście y owoc przyemieście WP 213. (2) O Jeruzalem Jeruzalem miłe, węrbych cię przepomnieć miał tcy to chwile, niechby radszey práwicá ma swego, zápomniátiá iuž gránia zwykiego, niechby do podniebienia ięzyk przstał, ieśli żebych ia tu ciebie zápomniáł. (3) Jozef z Arimátzey, co go násladowáł, w grob iego swym pochował, wielce go miłował, A gdy iuž iego ciała do grobu iest dano, Od miłych przyaciélow mirrá pomázano. Kaip matome, atitikmenis randame tik Daukšos Postilės pavyzdžių jungtukams.

tukai kad tiktai, kaip tiktai, tuojau kaip; 2) kai pagrindinio sakinio veiksmas įvyksta anksčiau už šalutinio sakinio veiksmą, tai šiam veiksmų laiko santykiui reikšti senuosiuose lietuvių kalbos raštuose yra specialūs jungtukai pirm neg, net pirm, neg..., kurie sudaryti pagal lenkiškųjų jungtukų modelius: pirm neg – pierwej niż(nizeli), net pirm – aż pierwej.

Tarp daugelio ribos jungtukų (kol, pakolei, iki...), kurie žinomi ir dabartinėje lietuvių kalboje, senuosiuose raštuose yra vartojamas ribos jungtukas net (lenkiškojo až ekvivalentas). Žodis net, be jungtuko kol funkcijos, senuosiuose raštuose gali atlikti ir priešinamojo jungtuko bet arba stiprinamosios dalelytės net funkcijas.

Atliepiamaisiais žodžiais senųjų lietuvių kalbos raštų sudėtinėse prijungiamosiose laiko konstrukcijose eina laiko prieveiksmiai tada, tad, tuomet, tuojau; tol, tolei, iktolei, patolei.

Vilniaus Valstybinis pedagoginis
institutas
Rusų kalbos katedra

Įteikta
1967 m. rugsėjo mėn.

Sutrumpinimai

- A – Auszra. Laikrasztis iszleidžiamas Lietuvós milėtojų, Tilžeje 1883.
- BrB – Biblia tatai esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergúlditas per Janą Bretkūną <...> Karaliaucziúie, 1590 m. rankraščio fotokopija (kn. I).
- BrP – Postilla <...> Per Jana Bretkuna <...> Karaliaucziúie <...> 1591 (d I-II).
- Bs – Iš gyvenimo vėlių bei velnių. Surinko dr. J. Basanavičius. <...> atspausdinta <...> Kaune <...> 1928.
- DP – Postilla Catholica <...> Per Kúniga Mikaloiv Davksza <...> Wilniui, 1599.
- E – Enchiridion Catechizmas maszas <...> per Baltramieju Willentha <...> Ischspauostas Karalauczui <...> metu <...> MDLXXIX.
- EE – Euangelias bei Epistolas <...> per Baltramieju Willenta <...> Karalauczui <...> Metu MDLXXIX.
- Gr – J. Grušas, Profesorius Markas Vidinas, V., 1963.
- ChB – Biblia litewska Chylińskiego Nowy testament, tom II – Poznań, 1958.
- KIG – D. Klein, Naujos Giesmju Knigos, Karaliauczuje, 1705.
- KIM – D. Klein, Naujos Labbay priwalingos ir Duszoms naudingos Maldu knyges <...>, Karalauczuie, 1704.
- KnN – Kniaga Nobaznistes Krikščioniskos <...> Kiedaynise, 1653.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, t. II, V., 1947.
- MP – Postilla Lietuwiszka tatay est Ižguldimas prastas <...> per Jokubą Morkkuną <...> 1600.
- MT – Margarita Theologica <...> per Simona Waischnora <...> Karaliaucziúie, 1600.
- NT – Naujas Testamentas lietuwiszkas su didziu dabojimu perguldytas <...> Karalauczuje <...> Metu 1701.
- PK – M. Petkevičiaus katekizmas, 1939 m. fotografuotinis leidinys.
- PS – K. Šyrwids, Punktay sakimu (Punkty kazań), Teil I – 1629, II – 1644 <...> Göttingen, 1929.
- Pt – Algimantas arba Lietuviai XIII szimtmetyje. Istoriszka apysaka. Parasze Dr. V. Pietaris, Shenandoah, Pa, 1-5 t. t., 1904–1905.
- Rp – Jonas isz Swisloczes krominikas wędrowois Lietuwiszku liežuwiu iszgulditas kasztu yr storony Jozapa Rupeyka <...> Wilniuje, 1823.
- SI – Historyja Szwenta ysz łotynyszka ližuwia pardieta ant žemaytyszka par Symona Stanewicze <...> Wilniuje 1823.
- SN – S. Nėris, Raštai, 3, 1957.

- Su — Summa Aba Trumpas iszguldimas Ewangeliv <...> Kiedaynise, 1653.
 SZ — Szaulieniszkis senelis, d. I—III Wilniuja, 1861—1864.
 VK — V. Kapsukas, Raštai, t. 4 (Caro kalėjimuos), V., 1962.
 VŠ — P. Višinskis, Raštai, t. V., 1964.
 WP — Postylla Katholicka Mnieysza <...> Przez D. Iakoba Wvyka <...> w Krakowie <...> 1596.
 ŽSZ — Žiwataj szwėtuju <...> Wilniuj <...> 1858.
 ŽW — Žemajtiu Wiskupiste aprasze K. Motiejus Wolonczewskis, D. I-II, Wilniuj, 1848.

СРЕДСТВА СВЯЗИ ПРИДАТОЧНЫХ ВРЕМЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ДРЕВНЕЛИТОВСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Л. ДРОТВИНАС

Резюме

1. В древнелитовских памятниках (главным образом XVI—XVII вв.) временные придаточные предложения могут присоединяться к главному посредством подчинительных союзов *kad*, *kada* — когда, *kaip* — как, *kuomet* (*kuometu*) — когда, в какое время, *kol* (*kolei pakolei, ikkolei*), *iki* ... — пока, *net* - пока, вплоть до, *pirm neg* (*pirma neg, pirm nei* ...) — прежде чем.

В употреблении некоторых союзов отмечается некоторое своеобразие по сравнению с современным литовским литературным языком.

1. Когда действие *придаточного* предложения происходит раньше действия главного, могут употребляться специальные сложные союзы *kad tiktai*, *kaip tiktai* — когда только, как только, *tuojau kaip* — тотчас как.

2. Когда действие *главного* предложения происходит раньше действия придаточного, то данное соотношение действий может зависеть исключительно только от союзов (специальных) *pirm neg*, *net pirm, neg* — прежде чем, до того как. Данные союзы в основном являются кальками польских союзов: *pirm neg* — *pierwej niż* (*nizeli*), *net pirm* — *az pierwej*.

3. Кроме союзов *kol*, *pakol*, *iki* ... — пока, известных современному литовскому языку, в древнелитовских памятниках употребляется союз-частица *net* (эквивалент польского *az*), который, помимо функции союза *kol* — пока, может выполнять и функции противительного союза *bet* — но или усилительной частицы *net* — даже.

В роли соотносительных слов в сложноподчиненных временных конструкциях древнелитовских памятников выступают наречия времени *tada*, *tađ* — тогда, так, *tuomet* — в то время, тогда, *tuojau* — тотчас; *tol*, *tolei*, *patolei*, *iktolei* — до тех пор.